

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΖΗΝΩΝΑ

1. Μια πρόταση για τον Τσαμπλάκο (έκδ. Λαμπάκη, 1993¹):

Στ. 77-78:

*Και άλλοι να φορούν χρυσά ατλάζια, καμπουχάδες,
και άλλοι με παλιόκαπες και με χοντρούς αμπάδες.*

Έτσι στον στ. 78 λείπει το ρήμα. Ανύποπτο πρέπει να θεωρηθεί το με, εφόσον υπάρχει δύο φορές. Νομίζω πως και φωνητικά ο στίχος είναι σωστός και ότι χρειάζεται μόνο μια ελάχιστη ορθογραφική διόρθωση: και άλλ' εί (< είν[αι]· ο συντομότερος αυτός τύπος π.χ. και στον Στάθη², στ. 77). Θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι περιμένει κανείς υποτακτική με το να όπως στο 77, αλλά στα ίδια συμφραζόμενα εναλλάσσονται οριστικές και υποτακτικές· οριστικές απαντούν και στο στ. 74:

κι άλλοι τον κόσμο χαίρονται και τρων τα πωρικά του.

2. Πικατόρου, Ρίμα Θρηνητική

Μετά από μια προσπάθεια του Conrad Bursian, την πρώτη επιστημονική έκδοση της *Ρίμας Θρηνητικής εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην* του ρεθυμνιώτη Ιω. Πικατόρου, πραγματοποίησε με βάση τον Codex Vindobonensis theologicus graecus 244 (V), ο οποίος αποτελεί για τη συντριπτική πλειοψηφία των στίχων το μοναδικό κώδικα, στα 1874 ο Wilhelm (Guilelmus) Wagner, καθηγητής των αγγλικών στο Johanneum του Αμβούργου (που το 2004 συμπλήρωσε 475 χρόνια), στα γνωστά *Carmina Graeca Medii Aevi*. Σημαντικά καλύτερη φυσικά είναι η κριτική έκδοση του Εμμανουήλ Κριαρά,³ και πληθώρα διορθώσεων προσέφερε ο Arnold

1. Σ. Λαμπάκης (εκδ.), «Το ποίημα του Τζαμπλάκου», *Origini della letteratura neogreca*, τ. II, 1993, σσ. 485-500.

2. L. Martini, Στάθης, *Κρητική κωμωδία*, κριτική έκδ. με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 3], Θεσσαλονίκη 1976.

3. Ε. Κριαράς, «Η Ρίμα θρηνητική του Ιω. Πικατόρου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 2 (1940) 20-29.

van Gemert το 1993.⁴ Όπως θα δούμε όμως, υφίσταται ακόμα περιθώριο για περαιτέρω βελτιώσεις, και δε φιλοδοξώ βέβαια να έχω βρει λύσεις για όλα τα προβληματικά χωρία· είναι μάλιστα πολύ πιθανό πως ορισμένες από τις προτάσεις που ακολουθούν θα αποδειχτούν προσωρινές.

Εφαρμόζω και για την κρητική λογοτεχνία το μονοτονικό. Βάζω τόνο και στα δευτερευόντως τονιζόμενα μονοσύλλαβα του τύπου *νά 'μου < να ήμουν*. Το άτονο προφωνηεντικό συλλαβικό *ι* γράφεται *ϊ*, π.χ. στο *δισύλλαβο δια-*, και με κορωνίδα η «νεοελληνική κράση», λ.χ. *πῶναι; < πού είναι;*

(1) Στ. 116-117 (ο άνθρωπος προτείνει στο Χάρο να του διηγηθεί από πού έρχεται)· δίνω το παραδομένο κείμενο κατά τον Κριαρά (41):

*Κ' εσύντυχά του αφεντικά· λέγω του: «Αν έν' και ορίζεις,
τί 'τον ο δρόμος μου εδεπά, άκουσε, αν έν' και ορίζεις...»*

Το διπλό *αν έν' και ορίζεις* – πέντε ίδιες συλλαβές! – είναι άκρως ύποπτο. Υποθέτω πως πρόκειται για *aberratio oculi* ενός αντιγραφέα και προτείνω για το στ. 116β:

/ λέγω του: «Αν θες, γνωρίζεις,»

Έτσι περιορίζονται από πέντε σε τρεις οι ίδιες συλλαβές, διατηρείται όμως η «πλούσια ρίμα» καθώς και τα πέντε φωνήεντα των τελευταίων συλλαβών και των δύο στίχων. (Θεωρώ απαραίτητο το κόμμα μετά το *θες*, γιατί μόνο μ' αυτό το *γνωρίζεις* γίνεται κύρια πρόταση που χρειάζεται εδώ.)

(2) Στους στ. 124-125 παραδίδεται από το μοναδικό χφ V:

*Εις ίντα τόπον καταντούν, 'ς ποίαν φυλακήν τούς βάνεις
και δεν θυμόνται να στραφούν και 'ς την οδόν να πάσιν*

Το 124 δε σχηματίζει ρίμα με το 123. Ο Κριαράς (41) κάνοντας την ορθή σκέψη να συνδέσει το 125 με τον επόμενο στ. (126) που παραδίδεται επίσης ανομοιοκατάληκτος,

και φίλους, την εγνώραν τους πάλιν να 'ρθούν να δούσιν

διέγραψε το 'ς του 'ς την (125) και άλλαξε το *πάσιν* σε *πούσιν*, ενώ ο Μανούσακας⁵ πρότεινε να κρατηθεί στο στ. 125 η πρόθεση 'ς και να

4. A. F. van Gemert, «Κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στη *Ρίμα Θρηνητική* του Πικατόρου», *Ελληνικά* 43 (1993) 77-123.

5. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, βιβλιοκρισία της έκδ. Κριαρά του Πικατόρου, *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947) 206-214.

μετατραπεί το *πούσιν* του Κριαρά σε *μπούσιν*: έτσι πραγματικά πετυχαίνεται βελτίωση του χωρίου. Δε θα περιμέναμε όμως κάποιαν απορία των νεκρών, για τους οποίους εδώ γίνεται λόγος, σε ποιον δρόμο να μπουνε για την επιστροφή; Γι' αυτό μου φαίνεται ενδεδειγμένο να διορθωθεί το *’ς την οδόν* σε *’ς τι οδόν* – γνωρίζουμε πόσο φοβερά ταλαντεύονται τα τελικά -ν σ' αυτού του είδους τα κείμενα:

Εἰς ἴντα τόπον καταντούν, ’ς ποῖαν φυλακὴν τούς βάνεις [ή: ποῖαν φλ.]

125 *και δεν θυμο(ύ)νται [Κρ.] να στραφούν και ’ς τι οδόν να μπουσιν και φίλους, την εγνώραν τους πάλι(ν) να ’ρθούν να δούσιν*

(Ανάμεσα στο 123 και το 124 έχει εκπέσει τουλάχιστον ένας στίχος, επειδή για το 124 δεν υπάρχει ομοιοκατάληκτο αντίστοιχο).

(3) Ο στ. 148 κατά το *χφ* και την έκδοση Κριαρά (42) έχει ως εξής:

Και χρόνοι εδώ δεν περπατούν, μήνες ουδέν θυμούνται

Το 148 βρίσκεται προς το τέλος της δωδεκάδας των στ. 138-149, η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο σύνολο πολλαπλών ομοιοκαταληξιών όλου του ποιήματος, 12 στίχων με ρίμες ρημάτων αποκλειστικά σε -ούνται. Κατά το *χφ* όμως τέσσερις από τους στίχους αυτούς (138, 140, 144 και 148) λήγουν με *θυμούνται*, κάτι που φάνηκε ύποπτο στον Arnold van Gemert (88), ο οποίος τόνισε πως ιδίως ο στ. 148 δεν φαίνεται σωστός. Ο συνάδελφος είκασε πως το περίεργο *θυμούνται* θα μπορούσε να αντικατασταθεί από το *κινούνται* – λύση οπωσδήποτε δυνατή. Αν θελήσουμε όμως να σώσουμε από τη χειρόγραφη παράδοση του λαθμεμένου *θυμούνται* και το πρώτο -υ-, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ένα *κυλιούνται*.

(4) Στ. 154-155:

*Ταξίδια εδώ δεν γίνονται να δέχονται τινάδες,
ουδέ καράβια μπαίνουν με τους πραγματευτάδες*

(Το *τινάδες* = *τινές* απαντά μεταξύ άλλων και στο Χούμνο⁶, επίσης σε ρίμες). Το να *δέχονται* του στ. 154 είναι δυσκατάληπτο, καθώς έχει ήδη διαπιστωθεί από τον van Gemert (89). Προτείνω:

Ταξίδια εδώ δεν γίνο(υ)νται, δεν έρχονται τινάδες

6. Γ. Α. Μέγας (εκδ.), Γεωργίου Χούμνου η «Κοσμογέννησις», ανέκδοτο στιχούργημα του ΙΕ' αι., έμμετρος παράφρασις της Γενέσεως και Εξόδου της ΠΔ, Αθήνα 1975, στ. 1250 και 2454.

Για τη γένεση της παραφθοράς φαντάζομαι ότι στο αυτόγραφο ή σ' ένα αντίγραφο είχε διορθωθεί το να σε δεύτερο δεν – η επανάληψη της άρνησης είναι πιο εκφραστική από το να –, χωρίς όμως σβήσιμο του να, ώστε τελικά τόσο το παλαιό να όσο και το νέο δε- έμειναν στην παράδοση του κειμένου.

(5) Οι στ. 164-165 στην έκδ. Κριαρά (42) διαβάζονται ως εξής:

*Αφέντες δεν γνωρίζονται από τους δουλευτάδες,
οι σκλάβες και υποχεριές μέσα από τες κυράδες.*

Βρισκόμαστε πάντα στην περιγραφή του Άδη, όπου δεν ισχύει πια η «από Θεού» τάξη των ανθρωπίνων πραγμάτων. Το γνωρίζω του στ. 164 καθαυτό θα μπορούσε να έχει τη σημασία του αναγνωρίζω, παραδέχομαι (βλ. π.χ. Λεξικό Κριαρά, λ. γνωρίζω, αρ. 8). Εδώ όμως αυτή η σημασία δε θα ταίριαζε με την κοινωνικά αντίθετη διατύπωση του επόμενου στίχου, οπότε χρειαζόμαστε άλλη σημασία, αυτήν του διακρίνω, ξεχωρίζω, την οποία όμως δε φαίνεται να είχε το γνωρίζω. Προτείνω λοιπόν με μικρή αλλαγή το χωρίζονται, και στην αρχή του στ. 165 το [i] να γραφεί ή. Και οι δυο αυτές αλλαγές συνηγορούν για το ότι το αυτόγραφο της Ρίμας ήταν λατινογράμματο: Το σωστό *għoris- ήταν πολύ εύκολο να φθαρεί σε *gporis- και το *i μπορούσε να αποδοθεί ως η, ή, οι. Πιθανότατα και άλλες παραφθορές στο κείμενο του Πικ. να εξηγούνται με την αρχική λατινοϊταλική του γραφή. Πρβ. παρακάτω τον αρ. 29, στ. 392, όπου υποπτεύομαι παραφθορά t → c.

(6) Στ. 194 (κατά το χφ και την έκδ. Κριαρά (43)):

Το βάθος του έναι αμέτρητον, το βάθος του έναι μέγα

Ο van Gemert (92-93) συζητώντας την αντικατάσταση του ύποπτου δεύτερου βάθος με τα τάχος (= ορμητικότητα) ή πλάτος πρότεινε το πρώτο ως δυσκολότερη γραφή – λύση δυνατή. Εφόσον όμως εδώ πρόκειται μάλλον για τις διαστάσεις του «συνοριακού» ποταμού, θα προτιμούσα για το δεύτερο ημιστίχιο το φάρδος, που έχει και το προτέρημα μεγαλύτερης φωνητικής ομοιότητας με το βάθος της χειρόγραφης παράδοσης.

(7) Οι στ. 338-339 παραδίδονται στον κώδικα με την εξής μορφή, την οποία κράτησε και ο Wagner:⁷

*Λέγω του: «Λάβρα και φωτιά, Χάροντα, να σε κάψει
και ο βασιλεύς του ουρανού λιθάρι να σε πάψει».*

7. G. Wagner, *Carmina Graeca Medii Aevi*, Λιψία 1874.

Όπως και ο van Gemert (106) δεν μπορώ να συμμεριστώ την παλιά υποψία του Κριαρά (59) μήπως ο ποιητής έγραψε πάψει αντί πέψει για να πετύχει τη ρίμα. Υποθέτω λοιπόν κι εγώ – όπως το σκέφτηκε ήδη ο Ολλανδός συνάδελφος – πως το σημείο της παραφθοράς δε βρίσκεται στο ρήμα του 339 αλλά στο λιθάρι και προτείνω αυτό να αντικατασταθεί με το μαγάρι:

και ο βασιλεύς του ουρανού μαγάρι να σε πάψει.

Αυτή η αλλαγή είναι μικρότερη απ' αυτές που συζήτησε ο van Gemert (ό.π.). Ο Θεός έχει φυσικά τη δύναμη να πάψει το Χάρο, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί ένα είδος υπαλλήλου του. (Δεν αποκλείω το πράγματι περιέργο λιθ- του χφ να προέρχεται από ένα σχόλιο είθε που ενδεχομένως κάποιος πρώιμος διασκευαστής ή μάλλον αναγνώστης να σημείωσε πάνω από το κρητικότατο μαγάρι για να διευκολύνει μη κρήτες αναγνώστες.)

(8) Ο στ. 381 στον κώδικα έχει την εξής μορφή:

κι άνω στα ύψη τ' ουρανού λάθος αυτός δεν είναι

Εδώ λόγος γίνεται για το Θεό. Ακατάληπτο είναι το λάθος αυτός (ή – χειρότερα – το λάθος αυτό που είκασε ο Wagner (235). Χρειάζεται όμως κατά τη γνώμη μου μόνο μια μετακίνηση τόνου πάνω στο δήθεν τρίτο ουσιαστικό, *λαθός, για να πετύχουμε ικανοποιητικό νόημα: Θα πρόκειται για νεότερον ιδιωματικό τύπο του λαθών (κατά το διαδεδομένο σχήμα γέρων > γέρος⁸), πρβ. ιδίως το γνωστό ο παθός και μαθός, το μεσαιωνικό λαχός (< λαχών (δηλ. κλήρος) «λαχίδι, αγροτικός κλήρος»)⁹ ή τα ο δείξος, ο ποίσος, ο τελέσος, προερχόμενα όλα από αρχαίες τριτόκλιτες μετοχές σε -ων. (Για το συντακτικό συνδυασμό μετοχών με το εϊμί/είμαι πρβ. W. J. Aerts, *Periphrastica*, Άμστερνταμ 1965.) Μπορούμε λοιπόν να διαβάσουμε:

κι άνω στα ύψη τ' ουρανού λαθός [= κρυμμένος] αυτός δεν είναι

Το ότι καμιά φορά μια μετακίνηση τόνου και μόνη αποκαθιστά το αρχικό κείμενο το έδειξε, μάλιστα και για τον Πικ., και ο van Gemert (122-123) με τη διόρθωση του ταχύ [taçi] σε τά 'χει [táçi] στο 559. (Όποιος

8. Συγκέντρωσα στη διδ. διατρ. μου *Κλητικές και γενικές σε -ο από αρσενικά σε -ος στα Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 4-13, περίπου εκατό περιπτώσεις αυτού του μεταπλασμού.

9. F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca Medii Aevi V*, Βιέννη 1865, σ. 21 κ.ε., έγγρ. από τον Αυλώνα του έτους 1262.

μελλοντικός εκδότης του Πικ. θεωρήσει υπερβολικά τολμηρό το αμάρτυρο λαθός, ας γράψει λαθών.)

(9) Οι στ. 392-4 κατά το V και την έκδοση Κριαρά (50) έχουν ως εξής:

«[...] Παρακαλώ σε, πε μου το, διατί έχω σαν τον κόπον
δια τι αφορμή γυρεύετε το γένος των ανθρώπων;»
Και τάχα αυτόν το ρώτημα εστάθη κ' ήκουσέ μου [...]

Εδώ ο άνθρωπος ρωτά το Χάρο και περιμένει απαντήσεις. Πάλι ο van Gemert (111-112, με σημ. 48) διέβλεψε ότι στους στ. 392-393 πρόκειται για δύο ερωτήσεις και είδε πως το γυρεύετε του 393 δεν μπορεί να είναι ορθό: «Ένα μέρος του προβλήματος παραμερίζεται με τη γραφή γυρεύεται [...]. Παραμένει όμως η δυσκολία της ερμηνείας του ρ. γυρεύω. Οι σημασίες που προσφέρει ο Κριαράς, Λεξ., λ. γυρεύω και γυρίζω, δεν βοηθούν». Οπωσδήποτε η παθητική διάθεση είναι σωστή, αλλά, πιστεύω, όχι το θέμα του ρήματος. Προτείνω κηδεύεται. Ήδη όμως το δεύτερο ημιστίχιο του 392, έτσι όπως παραδίδεται, δε δίνει νόημα. Εικάζω, αλ-λάζοντας μόνο δύο γράμματα:

/ Διατί έχασαν τον τόπον;

Για την απώλεια του (αρχικού) «τόπου» (των ανθρώπων), δηλ. του παραδείσου, πρβ. τους στ. 547 και 554-555:

Κ' έχασαν την παράδεισον πού 'τονε γονικό τους [...]
554 Εδά 'χασες, βαριόμοιρε Αδάμ, αποκλειστήρι,
τον τόπον της παράδεισος και τ' άγιον μοναστήρι.

Η παραφθορά τόπον → κόπον αποτελεί πάλι ένδειξη παλαιότερου λατινογράμματος σταδίου, γιατί στη δυτική γραφή της εποχής τα *t* και *c* έμοιαζαν ιδιαίτερα. Κοντά στο τέλος του σωζόμενου μέρους του ποιήματος, στα ίδια ακόμα συμφραζόμενα, ξαναβρίσκουμε άλλωστε τη ρίμα τόπ-/ανθρώπ- (στ. 556-7):

Και για να μάθεις τ' αγαθά, την έπαρσιν του τόπου,
την κοίτη οπού εδέχτηκεν εις την αρχήν του ανθρώπου [...]

Τέλος και το πρώτο ημιστίχιο του 394 χωλαίνει, γιατί αυτός που «στάθηκε κι άκουσε» δεν μπορεί να ήταν παρά ο ίδιος, ο Χάρος. Λοιπόν:

Και τάχα αυτός (σ)το ρώτημα /

Στη συνέχεια ο Χάρος δίνει την απάντηση και στις δύο ερωτήσεις, γιατί δηλ. η ανθρωπότητα έχασε τον παράδεισο και την αθανασία,

διηγούμενος λεπτομερώς το προπατορικό αμάρτημα. Παραθέτω τους στ. 392-4, όπως θεωρώ πως τους έγραψε ο Πικατόρος:

«[...] Παρακαλώ σε, πε μου το: Διατί έχασαν τον τόπον;
Δια τι αφορμή κηδεύεται το γένος των ανθρώπων;»
Και τάχα αυτός στο ρώτημα εστάθη κι ήκουσέ μου [...]

(10) Στ. 400-401:

Πριν από λίγα χρόνια ασχολήθηκα, ξεκινώντας από την αποκατάσταση της ρίμας, με αυτό το δίστιχο¹⁰ και κατέληξα με τη βοήθεια του Ραολό Οδογίκο (δικό του το 'μερών λαμπρών του στ. 400) στο εξής συμπέρασμα:

κι έκαμε και διαχώριση 'μερών λαμπρών κι αφώτων
και άψεν τη μέρα με το φως και τ' άστρη με τον σκότον

(Ο λόγος γίνεται για το Θεό κατά τη Δημιουργία.) Τότε μου διέφυγε όμως ότι κι έτσι το δεύτερο ημιστίχιο του 401 χλωαίνει ακόμα. Γίνεται καταληπτό μόνο με την προσθήκη ενός -ς στο με. Προτείνω λοιπόν τώρα:

/ και τ' άστρη με(ς) τον σκότον

Το μες δεν πρέπει να μας ξενίσει, γιατί το βρίσκουμε ήδη στο Φαλιέρο και συχνά στον Ερωτόκριτο. Η παραφθορά εξηγείται εύκολα με *aberratio oculi* προς το προηγούμενο με του πρώτου ημιστιχίου.

(11) Ο στ. 416 παραδίδεται ως εξής:

Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος, αχώριστης [Κριαράς, 50] ομάδος

Ο van Gemert (114) ήθελε ακολουθώντας το Μανούσακα (212-3), να εξοβελίσει το Αγίου για να λύσει το μετρικό πρόβλημα. Υπάρχουν όμως και δύο άλλες δυνατότητες διαμόρφωσης του κειμένου: Ή να παραδεχτούμε εδώ έναν δεκαεπτασύλλαβο (με 10 συλλαβές στο πρώτο ημιστίχιο), εφόσον αυτού του είδους ποιητική άδεια απαντά σποραδικά ανάμεσα σε δεκαπεντασύλλαβους τουλάχιστον ως τα μέσα του 15ου αι.¹¹ Άλλη τέτοια περίπτωση στον Πικ. ενδέχεται να αποτελεί ο στ. 380, στον οποίο βέβαια ο van Gemert (110) θεωρεί υπέρμετρο στοιχείο το *άνθρωπε*. Βρίσκουμε αυτή την άδεια ιδίως προκειμένου για θρησκευτικούς λογό-

10. G. S. Henrich, «Αναθεώρηση προβληματικών ομοιοκαταληξιών στην ΚΛ», *Neograeca Medii Aevi V*, Οξφόρδη 2005, Πικατόρος, αρ. 9.

11. Πρβ., π.χ., G. S. Henrich, «Konjekturen zur Tocco-Chronik und weitere 17silber dieses Textes», *Lesarten. Festschrift für A. Kambylis*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1998, σσ. 273-82, ιδ. 282.

τυπους ή πολυσύλλαβες λέξεις και κύρια ονόματα που δύσκολα θα έμπαιναν σε κανονικό πολιτικό στίχο. Η δεύτερη δυνατότητα λύσης για το στ. 416α, την οποία και προτιμώ, είναι να δεχτούμε εκεί δύο (ή τρεις, μ' ένα κι) συνιζήσεις:

Πατρός, Γιου και Αγίου Πνεύματος, /

(Μονοσύλλαβο Υιος απαντά π.χ. και στους στ. 161 και 277 του Θρήνου του Φαλιέρου.) Έτσι «σώζεται» ο λογότυπος Άγιο(ν) Πνεύμα και αποφεύγεται συγχρόνως ο σπάνιος δεκαεπτασύλλαβος. (Τύποι του άγιος με συνιζήση μαρτυρούνται το αργότερο από χφφ του 14ου αι.: /στον άγιον βασιλέα, Πτωχοπρόδρομος IV 497 HVPK [έκδ. Eideneier, 166] ή /στον άγιον μου αφέντην, Χρον. Μορέως H 8752 – στο χφ P λείπει ο στίχος).

(12) Στους στ. 447, 467 και 487 (Wagner, 237-239, και Κριαράς, 51-53) η ορθογραφία αλλά μαζί και η σημασία του σχετικού ρήματος με προβληματίζουν:

447 θάνατον θέλετε ἔντυθεί και πέσειν εις τον Ἄδην

[ο Θεός προς Αδάμ/Εύα]

467 και νάντυθούμεν θάνατον, να πηαίνομεν στον Ἄδην

[η Εύα στον «όφη»]

487 και ἔντυθησαν την αμαρτιάν και ἔχασασιν τα κάλλη

[οι πρωτόπλαστοι]

Μην καταλαβαίνοντας το υποτιθέμενο εδώ ντόνομαι σε συνδυασμό με τις έννοιες του θανάτου και της αμαρτίας – διαφορετικό είναι βέβαια το εντύθησαν / σάβανον του στ. 534 – εικάζω πως πρόκειται για τη μέση φωνή του (αρχαίου και) ιδιωματικού νεοελληνικού ρήματος αντώ «συναντώ» (βλ. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Βιέννη 1974, αρ. 784· εκεί και η σημασία «in etwas hineingeraten = περιπίπτω σε κάτι» και ο σύγχρονος τύπος εντήνω της Απουλίας). Παρόλο που το ρήμα αυτό δε φαίνεται ως τώρα να έχει διαπιστωθεί για τα κρητικά, προτείνω να γράψουμε στο θέμα -η- αντί -υ- και να δεχτούμε τη σημασία «υποκύπτω στο θάνατο / στην αμαρτία»:

447 θάνατον θέλετε ἔντηθεί /

467 και να ἔντηθούμεν θάνατον /

487 κι εντύθησαν την αμαρτιάν /

Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις θα ήταν αδιάφορο, αν για τους μη παρελθοντικούς τύπους του ρήματος δεχόμαστε α- ή ε- ως αρκτικό φωνήεν (ή «μηδέν»);, στην τελευταία εφόσον στα κρητικά της εποχής η άτο-

νη «χρονική» αύξηση ήταν ακόμα δυνατό κατά τη μεσαιωνική δημόδη γλώσσα να έχει τη μορφή ε- και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι μη παρωχημένοι τύποι άρχιζαν από α-, π.χ. μόνο στον Πικατόρο τα εγγύ-πνου [= αγρυπνούσα] στ. 1, επλώσασιν [= άπλωσαν] 491 και επάτησε [= απάτησε] 508. Λόγω του στ. 447 όμως θα δεχτούμε αρκτικό ε- ή «μη-δέν» για το ρήμα.

(13) Οι στ. 518-9 κατά το χφ και τους μέχρι τώρα εκδότες έχουν ως εξής:

*και χώμα νά 'ναι το φαγίν και βρώμαν εδικό σου
κι η φθέρνα λέγω γυναικός να τρίψει καύκαλό σου.*

(Ο Θεός καταράται τον «όφη».) Ενώ ο στ. 518 φαίνεται σωστός, στο δεύτερο ημιστίχιο του 519 χρειάζεται το άρθρο πριν το καύκαλό σου· αλλά και το περιττό λέγω ηχεί παράξενα. Προτείνω την αποκατάσταση του συνηθισμένου εκείνην την εποχή σχήματος του μέλλοντα (θέλω + απαρέμφατο): *θέλει [...] τρίψει·* έτσι, διαγράφοντας το να, κερδίζουμε και τη συλλαβή που έλειπε για το άρθρο. Λοιπόν:

κι η φτέρνα θέλει γυναικός τρίψει το καύκαλό σου.

(14) Ο στ. 520 κατά το V και τους εκδότες έχει την εξής μορφή:

Τότε στην Εύαν έστρεψεν κ' είπε στην Εύα: «Θέλω,

Βρίσκω πολύ ενοχλητικό το διπλό στην Εύα(ν) και εικάζω:

Τότε στην Εύαν έστρεψεν κι είπεν της: «Εύα, θέλω,

Το υποτιθέμενο λάθος εξηγείται με *aberratio oculi* προς το πρώτο ημιστίχιο.

3. Μερικές εικασίες για το Θρήνο του Μαρίνου Φαλιέρου (με αφορμή την πρόσφατη, κριτική έκδοση των W. Bakker και A. van Gemert)

(1) Στίχοι 1-3, κατά την έκδοση:

*Κι ο νους αναγυρίζοντα ομάδι με τ' αμάτι
του Ιησού την σταύρωσιν, εις άδειο τόπο κάτι [χφ T: άδειον τόπον]
την είδαμε ζωγραφιστή μαζί με τους ληστάδες*

Πιστεύω κι εγώ πως πράγματι λείπει η αρχή του Θρήνου, όπως το έχουν σκεφτεί ήδη οι δύο εκδότες. Η σκέψη αυτή στηρίζεται κυρίως στο κι της «αρχής». Κατά τη γνώμη μου το αναγυρίζοντα του στ. 1 ερμηνεύε-

ται καλύτερα ως παρατατικός = αποστρέφονταν· όσο για τον πληθυντικό, θα πρόκειται μάλλον για την *constructio ad sensum* που και σήμερα ακούεται καμιά φορά (π.χ. *πήγαν η Ελένη με τη μαμά*), δηλ. εδώ το με συντάσσεται σαν το *και*. «Χρονική» αύξηση ε- σε σύνθετα από ανα- στην Κρητική Λογοτεχνία δεν ήταν πια απαραίτητη, πρβ. π.χ. το *ανάστησεν της Θυσίας 1118* ή το *αναγαλλιούσαν του Ερωτόκριτου* (βλ. παρακάτω). Πάντως δεύτερη μετοχή ενεστώτα, πριν από το *κι*, θα ήταν απίθανη. Τα *άδειο(ν)* και το εντελώς δυσνόητο *κάτι προβλημάτισαν* πολύ τους εκδότες (σ. 146-7), και νομίζω πως και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για παραφθορές. Προτείνω λοιπόν:

[...]

*κι ο νους αναγυρίζοντα ομάδι με τ' αμάτι·
του Ιησού την σταύρωσιν 'ς ανάδιον τόπο – νά τη –
την είδαμε ζωγραφιστή, μαζί με τους ληστές*

Κάποιος που δε διάβασε σωστά ή δεν κατάλαβε το *νάτη*, το οποίο θα το λέει ο Χριστόφιλος στον πρόλογο δείχνοντας στους θεατές το σκηνικό με μια εικόνα της Σταύρωσης, πρέπει να άλλαξε το πρώτο γράμμα ή να πρόσθεσε μετά το *τόπον* το *κ-*.

(Εάν το *αναγυρίζοντα(ν)* χρειάζεται υποστήριξη, θα μπορούσε κανείς να θυμηθεί τον ωραίο στίχο της Αρετούσας προς την παραμύνα της

τα μάτια σου που 'χαίρονταν πολλά κι αναγαλλιούσαν
(Ερωτ. Γ' 1249),

όπου ο αντίστοιχος τύπος του μέσου παρατατικού βρίσκεται επίσης μπροστά στην τομή. Όσο για την παράλειψη του τελικού *-ν* πρβ. π.χ. το *'μυριορέγοντα της Θυσίας 462*, πάλι στην τομή.)

Το **ανάδιον* θα μετατράπηκε στο *άδ(ε)ιον* με απλογραφία. Πρόκειται για το γνήσιο κρητικό τύπο του επιθέτου *ενάντιος*, πρβ. την παράλληλη χρήση των παράγωγών του επιρρημάτων *ανάντια* και *ανάδια* σε κρητικά κείμενα (Λεξ. Κριαρά, λ. *αγνάντια*· για την κρητική τροπή των διαφωνητικών [tς], [(n)dj] > [θς], [δj] βλ. π.χ. *Cretan Studies* 6 (1998) 90 και 107). Αλλού ο Φαλιέρος χρησιμοποιεί βέβαια τον κοινότερο τύπο *τ' ανάντιο* (π.χ. *Ιστορία*, 485). Εδώ η λέξη σημαίνει «δυσάρεστος» ή «φοβερός» (Λεξ. Κριαρά, λ. *εναντίος*, 2α και δ).

(2) Στ. 23 (κατά τον Codex Tubingensis Mb 27¹²):

Όλους θωρώ κακοθελούς κι όλους χολικεμένους

12. Στο W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *Θρήνος εις τα πάθη ... του ... Χριστού, Μαρίνου Φαλιέρου*, Κριτική έκδ., Ηράκλειο 2002, σσ. xiv-xl.

Οι εκδότες ομαλοποιούν σε *κακοθελείς*, κατά τη Ρίμα 204, ενώ ο Κριαράς στο Λεξ. Ζ' 234 είχε προτείνει τον τονισμό *κακόθελους*. Θα είναι όμως σωστά και η κατάληξη και ο τονισμός του *χφ*, γιατί πρόκειται για το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στο *κακοθελείς* και το νεότερο *κακόθελους*: Από το *κακοθελείς* πρώτα σχηματίστηκαν νέα ονομαστική πλ. σε [-ί], με αφαίρεση του -ς, όχι απαραίτητου για τη δήλωση του πληθυντικού, και νέα αιτιατική πλ., με διατήρηση του -ς, αντικατάσταση όμως του [ί] από το δευτερόκλιτο [ύ], πρβ. το γνωστό *συγγενοί/συγγενοίς*: η γενική πλ. σε -ών ταίριαζε τόσο στο παλαιό όσο και στο καινούριο παράδειγμα. Στον ενικό επίσης διευκόλυναν το μεταπλασμό ορισμένοι τύποι: η *κακοθελή(ς)* – πρβ. π.χ. το *καλοθελή _ διάταξις* (F. Trinchera, *Syllabus graecarum membranarum*, Νάπολη 1865, 334, έτους 1198) –, την *κακοθελή(ν)*, του *κακοθελού(ς)*: το προσωρινό αποτέλεσμα ήταν ο *κακοθελός* κτλ. Στην τελευταία φάση της διαδικασίας αναβιβάστηκε ο τόνος στην προπαραλήγουσα κατά την αναλογία των εκατοντάδων σύνθετων επιθέτων σε -ος που ανέκαθεν ανήκαν στην αρχαία β' κλίση.

(Εννοείται πως η ίδια διαδικασία μεταπλασμού ίσχυε τουλάχισ. και για τα άλλα επίθετα του τύπου *ατυχής* > *άτυχος*, των οποίων μαρτυρούνται παλαιότεροι οξύτονοι τύποι του παραδείγματος σε -ός. Η γνώμη του Γ. Χατζιδάκι (MNE 2, 109 κεξ.) πως τα σύγχρονα προπαροξύτονα αυτής της κατηγορίας είναι νεότεροι μεταρρηματικοί σχηματισμοί δεν μπορεί να είναι ορθή προκειμένου για τέτοιες περιπτώσεις. Ήδη ο Ν. Ανδριώτης άλλωστε παρήγαγε π.χ. το *άτυχος* *κατευθείαν* < *ατυχής*, *Ετυμολ. Λεξικό* 43).

(3) Δίστιχο 61-62 (ίσως προσθήκη), κατά τη σύγχρονη έκδοση:

*Κι η μαρτυριά κι η σύλληψις κι η θαυμαστή σου γέννα
ἴτα μολογάῖ για να βρεθῆς μητέρα και παρθένα. [χφ T: μολαγᾶ]*

Κατάλαβαν βέβαια οι εκδότες πως το *μολογῶ* εδώ δε δίνει νόημα, ότι όμως χρειάζεται ρηματικός τύπος. Εικάζω λοιπόν

τα ἴμολογά (<ν') για να βρεθείς μητέρα και παρθένα.

Το *ομόλογο* σήμαινε και *συνθήκη* (βλ. Λεξ. Κριαρά στο λ.): για την αφαίρεση του *ο-* πρβ. το *μολογῶ*. Εδώ η περισπωμένη του *χφ* θα είναι το υπόλειμμα της μικρής οριζόντιας γραμμής που πιθανόν να ήταν σημειωμένη αντί του «τελικού» -ν'.

(4) Στ. 129 κατά την πρόσφατη έκδοση:

Αλίμονο και ποια ψυχή και σκυλικός καρδιά [T: σκύλικος]

Εδώ η έκδοση δεν πέτυχε το σωστό τονισμό του επιθέτου για τρεις λόγους: (α) Η δικαιολόγηση της οξυτόνησης (σ. 170: τουρκική τάχα αρχή του τονισμού των προπαροξύτωνων σε -ικός) δεν πείθει, εφόσον κατά το *Αντίστροφον Λεξικόν* του Κουρμούλη από τα 335 σύγχρονα τέτοια προπαροξύτονα επίθετα που περιέχει μόνο τα 53 προέρχονται από τούρκικα συμφωνόληκτα (π.χ. *al* > *άλικος*) και λ.χ. το *χαλαζ(ι)άρικος* απαντά ήδη δυο φορές στις «προτουρκικές» Ασίξεις.¹³ (β) Το προπαροξύτονο *σχύλικος* απαντά και στην το πολύ κατά 30 χρόνια μεταγενέστερη από το Φαλιέρο Άλωσι Κωνσταντινουπόλεως του Μ. Λιμενίτη¹⁴, στ. 271:

Την πίστιν των την σχύλικην να την λακτοπατείτε

και σήμερα ως *σχύλ-λδικος* σε ροδίτικα στόματα.¹⁵ (γ) Στην ελλ. γραμματεία δεν υφίστανται, όσο γνωρίζω, *δικατάληκτα* επίθετα¹⁶ οξύτονα σε -ικός. Άλλωστε, αποκλειστικώς προπαροξύτονα επίθετα σε -ος χρησιμοποιούνταν ακόμα ως *δικατάληκτα* σε πρώιμα δημώδη κείμενα (και υπάρχουν ως σήμερα στα ποντιακά¹⁷): στο Θρήνο βρίσκονται 2 ή 3 άλλες τέτοιες περιπτώσεις: *πανάχραντε* (τύπος βέβαια λόγιος εκκλησιαστικός, στ. 34), *την άτυχον* (97, 247, 267) και *την άπονον* (226).

(5) Στ. 149-51 (στον ίδιο ακόμα λόγο της Μαρίας Μαγδαληνής που θεωρούν μη γνήσιον οι συνάδελφοι), κατά την έκδοση:

150 *Δεν έν' αυτός με των νηπίων το στόμα ο δοξασμένος
κι από της γης σας τον λαόν ο πολυτιμημένος;
Δεν έν' τα τπλήθη των λαών† κι ο τρόμος των δαιμόνων,
δεν έν' αυτός οπού 'γιανε τον πόνο με τον πόνον;*

13. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Μικρός ερμηνευτικός και ετυμολογικός θησαυρός της κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 1997, σ. 358.

14. Πιστεύω ότι απέδειξα την πατρότητα του Λιμενίτη με το «Als Kundschafter der Johanniter in Rumelien – zu Leben und Werk des rhodischen Dichters Man. Limenitēs (15. Jh.)», *Φιλερήμου Άγάπησις*. Τιμητικός Τόμος για τον καθ. Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη, Ρόδος 1997, σσ. 155-83, ειδικά 167-169 και 179 (ελλ. περίληψη), καθώς και 183· πρβ. και G. S. Henrich, «Ο Κορνάρος ποιητής και της “Θυσίας” – η μαρτυρία των “κρυπτοσφραγίδων”», *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*. Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ρέθυμνο (Μάιος 2002), Αθήνα 2004, τ. Α', σσ. 85-94, ιδ. 85-89· επίσης Henrich, «Die Kryptosphragis bei einigen byzantinischen Dichtern», *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie*, Wiesbaden 2005, σσ. 649-661, ιδ. 649-653.

15. Χριστόδουλος Ι. Παπαχριστοδούλου, *Λεξικό των ροδίτικων ιδιωμάτων*, Αθήνα 1986, σ. 573.

16. Τα σημερινά *η φυσικός*, *η χημικός* κτθ. είναι ουσιαστικά.

17. Βλ. Δημήτρης Ε. Τομπαΐδης, *Η ποντιακή διάλεκτος*, Αθήνα 1988 [= *Αρχαίον Πόντου*, Παράρτημα 17] σ. 48, με παραπομπές σε δύο παλαιότερες γραμματικές της διαλέκτου.

Στο 149 το άρθρο ο που προστέθηκε από τους δυο εκδότες ίσως να μην είναι εντελώς απαραίτητο, ενώ στο ο πολυτιμημένος του 150 πρόκειται για λίγο διαφορετική περίπτωση, επειδή εκεί η μετοχή με το πολυ- αντι- στοιχεί σχεδόν σε υπερθετικό.

Η παραλληλία με τους στ. 149-150, ιδίως όμως με το δεύτερο ημιστίχιο του 151, μας αφήνει να αναμένουμε και για το 151α έναν ενικό, κάτι που καθιστά ύποπτο ήδη το άρθρο τα. Η αιτ. τον λαόν του 150 κινεί την υποψία μήπως το των λαών του επόμενου στίχου οφείλεται σε abe-ratio oculi. Προτείνω λοιπόν για το στ. 151:

Δεν έν' η πίστη των καλών κι ο τρόμος των δαιμόνων;

(Πιθανόν ένας υπερορθός τύπος *πίσθη* θα μεσολάβησε ανάμεσα στο αρχικό *πίστη* και το εσφαλμένο *πλήθη*, αλλά δε θα ήθελα να αποδώσω ένα *πίσθη* στον Φαλιέρο.) Το αποτέλεσμα είναι τα αντιθετικά ζεύγη *πίσθη* [= ελπίδα]: *τρόμος* [= φόβος] και *καλοί*: *δαίμονες*.

(6) Το δίστ. 287-288, μη γνήσιου ίσως χωρίου, λόγου της Θεοτόκου, έχει κατά την πρόσφατη έκδοση:

*Τώρα 'ν' καιρός κι φολπίζοντα' να βρω παρηγορίες,
γιατί ώς εδά μου 'μέλλουνταν οι κοσμικές πικρίες.*

Ήδη οι τελευταίοι εκδότες υποπτεύτηκαν ότι στον πρώτο στίχο χρειάζεται δεύτερη οριστική. Νομίζω πως γιατρεύουμε το χωρίο γράφοντας στον 287:

Τώρα 'ν' καιρός κι ολπίζω το να βρω παρηγορίες.

(7) Το δίστ. 375-6, στην κατά τους δύο εκδότες μεγάλη προσθήκη του τέλους, διαβάζεται στο κείμενό τους (με εύλογες διορθώσεις απέναντι στο Τ):

*και της καρδιάς σου το πλευρό με λόγχη ξανοιγμένο
για νά 'βγη η βρύση της ζωής των πολυδιφασμένων.*

Ομολογώ πως δεν καταλαβαίνω τη γενική πληθ. του 376β, / των πολυδιφασμένων. Εάν αναλογιστούμε τη δίψα του Χριστού κατά τη Σταύρωση και το «πότισμά» του με το ξίδι (κυρίως Ιω. 19,28-30) – παράδοση, την οποία ακολούθησε προηγουμένως και ο Φαλιέρος –, γεννιέται η σκέψη μήπως το πολυδιφασμέν- πρέπει να συνδεθεί με το πρόσωπο του Χριστού. Εικάζω λοιπόν:

*για νά 'βγει η βρύση της ζωής <'κ> τον πολυδιφασμένο.
[= τον Χριστό]*

Μ' αυτό τον τρόπο κερδίζουμε το ωραίο θαύμα ότι «από τον άκρως διψασμένο (και επομένως κατάστεγνο) νεκρό βγαίνει η βρύση της ζωής». Πιθανόν ένας αντιγραφέας εκλαμβάνοντας το (')κ ως και να το παρέλειψε ή (και;) να επηρεάστηκε από την αμέσως προηγούμενη γενική της ζωής.

4. Μιχελή Καβαλίστα, Εγκώμιο πάπα Γρηγορίου ΙΓ'

Οφείλουμε την πρώτη μη διπλωματική έκδοση αυτού του σύντομου κειμένου στη Rosemary Bancroft-Marcus (*Origini della letteratura neogreca I*, Βενετία 1993, 380-387). Κυρίως ο στ. 16 με προβληματίζει· δίνω τα συμφραζόμενα, τους στ. 13-16, με βάση την έκδοση της συναδέλφου (σ. 381):

*ο Πάπας αγιότατος Γρηγόρης [B.: -ις] Μπονκομπάνιος
που κάθεται εις το σκαμνί τση Ρώμας καπετάνιος·
15 τση Ρώμας και τση Βενετίας, τση Φράντζας [B.: -τσ-] και τση
Σπάνιας,
τση Χστιανοσύνης ολονής μέσα στης Αλαμάννιας.*

Στην αρχή του 13 περιμένει κανείς την επανάληψη του άρθρου· όμως συχνά στην Κρητική Λογοτεχνία – όπως και αλλού – το [ο] των άρθρων ο και το αποσιωπάται εντελώς μπροστά στο φωνητικά ισχυρότερο [α]. Προτάθηκε εύλογα σε τέτοιες περιπτώσεις «παράλειψη» του αρσενικού άρθρου να βάζουμε δασεία πάνω στο α- του ουσιαστικού ή επιθέτου – εννοείται, και όταν γράφουμε το μονοτονικό.

Ακατάληπτο μου είναι το δεύτερο ημιστίχιο του στ. 16, και τη δυσκολία δε μου τη λύνει ούτε η σημ. 11 της ομοτέχνου: «The normal construction is μέσα στη(ν), but the genitive depends on the noun “Christianity” (of Germany, inside that country)». Εφόσον στα χφφ το σ και το τ συχνά μοιάζουν πολύ, προτείνω για τον στ. 16β:

/ μετά της Αλαμάννιας.

Συχνότερα βέβαια ο Καβαλίστας χρησιμοποιεί ως εν. γενική του θηλ. άρθρου το κρητικό τση, αλλά δύο φορές και το κοινό της, στους στ. 39 και 93, πάλι πριν από το ίδιο φωνήεν:

/ της αγιότητάς σου.

Ίσως εδώ για την επιλογή του της να έπαιξε έναν επιπλέον ρόλο ο ευφωνικός λόγος ότι προηγείται άμεσα στους στ. 14-16 έξι (!) φορές το τση.

5. Μια εικασία για τον Στάθη (κωμωδία του Χορτάση – θα το δείξω στα *Neograeca Medii Aevi VI*, Γιάννινα, Σεπτ.-Οκτ. 2005)

Στην έκδοση Martini διαβάζεται το δίστιχο Γ' 381-2 (ο Πετρούτσος «χαρακτηρίζει» τη νεκρή γυναίκα του) ως εξής:

κακόβια, ανάλατη, †κοχλή, τόψια, †φειρομασκάλα,
λεμενταρίστρα και γλωσσού, φαγάνα και βουβάλα.

Οι δύο από τις λέξεις του στ. 381 είναι, όπως ήδη κατάλαβε η Lidia Martini, ανύπαρκτες. Υποθέτω πως στην περίπτωση του *κοχλή πρόκειται για παραφθορά του κοντή, γιατί παλαιογραφικές εναλλαγές ν/χ και τ/λ είναι εύκολες. Το επόμενο τ- δεν αποκλείεται να προέρχεται από κάποια προσπάθεια διόρθωσης του προηγούμενου επιθέτου· και το όψια είναι το κρητικό επίρρημα (βλ. π.χ. Πικ., *Ρίμα*, 46, 412 και 428) που και σήμερα ακόμη λέγεται στην Κρήτη, αν και μόνο στο σύνταγμα όψ(ι)α τση/της γης «χαμηλά στη γη, καταγής» (βλ. και Λεξ. Κριαρά, τ. ΙΔ' (1997) 172).¹⁸ Εδώ δηλ. το κοντή αντιστοιχεί στο τση γης. Θα διαβάζουμε λοιπόν το στ. 381:

κακόβια, ανάλατη, κοντή όψια, φειρομασκάλα

6. Μερικές εικασίες για τον Ροδολίνο

(1) Πρόλογος 40, κατά την έκδοση της Αποσκήτη:¹⁹

δε δύνοντάς [= μην μπορώντας] σε πλιο να σε σηκώνει

Το διπλό σε είναι πολύ ύποπτο· υποθέτω ότι στο δεύτερο σε πρόκειται για aberratio oculi. Το χωρίο θα πρέπει να αποκατασταθεί ως εξής:

δε δύνοντάς σε πλιο ν' ανεσηκώνει

Για μη παρελθοντικό τύπο του ανεσηκώνω με το προερχόμενο από την αύξηση -ε- βλ. π.χ. το ν' ανεσηκωθεί της Θυσίας 291.

(2) Α' 422-3, κατά την έκδοση Αποσκήτη:

Μ' αν έν' κ' εσύ δίχως ζωή γή δίχως τη γυναίκα
θα μείνεις, είναι πλια καλλιά δέκα φορές και δέκα

18. Μια εικασία για την ετυμολογία του όψια: το ύπτιον / ο ύπτιος > *τό(υ)πτιον / *ό(υ)πτιος (πρβ. το το ύστερον / ο ύστερος > κρητ. τό'στερον / ό'στερος, βλ. παρακάτω, 6 (3), το στίχο του Ροδολίνου Β' 77) > *όπτσιος > *όψιος, επίρρημα όψια.

19. Μ. Αποσκήτη, Ροδολίνος, τραγωδία Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου (17ου αιώνα), Αθήνα 1987.

Κι εδώ επανάληψη της ίδιας λέξης – δέκα – στον ίδιο στίχο θα ήταν παράξενη: πιθανότατα πρόκειται για τυπογραφικό λάθος του παλαιότυπου Α. Προτείνω

/ πέντε φορές και δέκα

(3) Β' 77, κατά την ίδια έκδοση:

κ' εδά ύστερος μεταγνωμός το νου μου βασανίζει

Το Α έχει ώστερος (βλ. Αποσκήτη, σ. 182), δηλ. ό 'στερος < ο ύστερος· χρειάζεται εδώ το άρθρο και πρέπει να μπει στο κείμενο, πρβ. Α' 193, όπου η εκδότρια δέχεται το αντίστοιχο τό 'στερο του παλαιότυπου < το ύστερο.

(4) Γ' 473, κατά την έκδοση:

Κι οπίσω του εις λίγον καιρό πόλεμοι και θανάτοι

Υποπεύομαι πως ο Τρώιλος σ' αυτόν τον στίχο εννόησε δύο φορές διαφορετικόν τονισμό, δηλ. αυστηρά ιαμβικό ρυθμό, θα λέγαμε «πένθιμου εμβρατηρίου»:

Κι οπίσω του εις λιγόν²⁰ καιρό πολέμοι και θανάτοι

Για το οξύτονο (ο)λιγός βλ. τα τριάντα περίπου χωρία στο Λεξ. Κριαρά, τ. ΙΒ' (1993), 227-229. Το πολέμοι απαντά ξανά στο μεθεπόμενο στίχο του Ροδολίνου:

κι αν οι πολέμοι επάψασιν /

και β' ημιστίχο /πολέμοι και θανάτοι ξαναβρίσκουμε στον Στάθη (Martini ό.π.), Πρόλογο στ. 7. Και από το Γ' 473 βγαίνει λοιπόν ένδειξη για το ότι το πρωτότυπο του Τρώιλου ήταν άτονο, δηλ. λατινογράμματο – κάτι που συμπεράνε από άλλα χωρία ήδη η Αποσκήτη· βλ. την έκδοσή της, σ. 17.

(5) Ε' 45, κατά την έκδοση:

τον περασμένο σας καιρόν είχετεν αφανίσει

20. Για τέτοιους «παρατοπισμούς» βλ. Henrich, «Ένας δωρισμός στα μεσαιωνικά και νέα ελληνικά: οι γενικές πληθ. του τύπου "(ε)κεινών / (των) Σεβών / (τόσων) χρονών"», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*. Πρακτικά της 16ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., 4-6 Μαΐου 1995, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 10-20, ιδ. 11.

Η εκδότρια παρατηρεί (σ. 187) ότι το παλαιότυπο παραδίδει

/ είχετε αναφανίση

και προσθέτει: «Ρήμα αναφανίζω με τη σημασία “εξαφανίζω” δεν μαρτυρείται αλλού». Συναντούμε όμως τώρα στην κριτική έκδοση της Κοσμογεννήσεως του Χούμνου από τον Γ. Μέγα έξι φορές το αναφανίζω με τη σημασία αυτή²¹, και μάλιστα αποκλειστικά στο τέλος του στίχου. Δικαιώνεται λοιπόν το Α ως προς το ανα-.

(6) Ε' 580:

Πρόκειται για τη σκηνή της αυτοκτονίας του Τρωσίλου. Στο Α λείπουν πέντε συλλαβές από το τέλος του τελευταίου αυτού στίχου, τις οποίες συμπληρώνει η εκδότρια. Νομίζω πως θα ήταν προτιμότερο να μη συμπληρωθούν: Εφόσον πεθαίνει ο Τρωσίλος, δεν είναι ανάγκη να τελειώσει την πρότασή του. Το χάσμα μετά το σφάξε εντείνει μάλιστα τη δραματικότητα.

7. Προτάσεις για τον Κρητικό Πόλεμο του Μπουνιαλή (με αφορμή την ωραιότατη έκδοση των Αλεξίου και Αποσκήτη²²)

(1) Το δίστιχο 172,11/12 έχει κατά τους δύο εκδότες:

*μα πέσανε και Χριστιανοί, κ' ήτον και χαλασμένη,
τα τείχη, κι ανιμένασι τον Τούρκο ν' ανεβαίνει.*

Ο λόγος στα αμέσως προηγούμενα δεν ήταν για τη χώρα, τα Χανιά· ακόμα κι αν συσχετίσουμε το χαλασμένη του 11 με το τη χώρα του 4, το τα τείχη στο 12 θα ήταν ξεκρέμαστο. Αντί γι' αυτό πρέπει απλώς να γραφτεί *οι τοίχοι και βέβαια χαλασμένοι* αντί -η. Και αλλού ο Μπουνιαλής χρησιμοποιεί το αρσενικό *οι τοίχοι* με τη σημασία «τα τείχη», π.χ. στο 188,12 και το 218,19. Λοιπόν, με διασκελισμό:

*μα πέσανε και Χριστιανοί κ' ήτον και χαλασμένοι
οι τοίχοι, κι ανιμένασι τον Τούρκο ν' ανεβαίνει.*

(2) Στο δίστιχο 229,17/8 κατά την ίδια έκδοση η Πατρίδα Ρέθυμνο λέει τα εξής:

*Όλοι σας να γυρίσετε, τα σπίτια σας να βρείτε
με γεια, (και) να τα κτίσετε και μέσα να σταθείτε.*

21. Στ. 437, 529, 1062, 2072, 2599, 2604.

22. Στ. Αλεξίου - Μ. Αποσκήτη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου ο «Κρητικός Πόλεμος»*, Αθήνα 1995.

Κατά τους δύο εκδότες (σ. 528) ο Ξηρουχάκης πρότεινε αντί του «υπόμετρου» να τα κτίσετε του βενετικού παλαιότυπου να τα (απο)κτήσετε· νομίζω πως βρισκόταν ήδη στο σωστό δρόμο. Πάντως το <και> να τα κτίσετε δε με ικανοποιεί, γιατί δεν είχε ακόμα γίνει λόγος για καταστροφή σπιτιών. Πιστεύω πως ταιριάζει το *ανακτώ*:

με γεια, να τ' (αν)ακτήσετε και μέσα να σταθείτε.

Η παραφθορά, περίπτωση απλογραφίας, ίσως ν' ανάγεται στον ίδιο τον Μπουνιαλή.

(3) Στο επόμενο δίστιχο 229,19/20 ο ποιητής μιλά στο Ρέθυμνο:

*Απείτις θέλου σ' αρνηθεί οι Τούρκοι οι εχθροί σου,
θέλου γυρίσει νά 'ρθουσι στη χώρα τη δική σου.*

Έτσι λείπει στο στ. 20 το υποκείμενο, οι πρώην χριστιανοί κάτοικοι. Πιο περίεργο όμως είναι πως τάχα ο ποιητής προσφωνεί το Ρέθυμνο «χώρα δική σου». Αυτό δεν μπορεί να είναι σωστό. Εικάζω πως φωνητικά από τα παραδομένα λείπει μόνο ένα [s]:

θέλου γυρίσει νά 'ρθουσι στη χώρα τς οι δικοί σου [δηλ. άνθρωποι].

Με αυτό τον τρόπο πετυχαίνεται και πλήρης παραλληλισμός ανάμεσα στους δύο στίχους: *οι εχθροί σου: οι δικοί σου.*

(4) Δίστιχο 253,15/6 κατά την έκδοση Αλεξίου - Αποσκήτη:

*Στο μοναστήρι φτάσασι που κράζουν τ' Αγκαράθου
κ' εκάμανε συμβούλιον όλοι στην Κρήτη νά 'λθου.*

Είναι σαφές ότι η ρίμα δεν είναι τέλεια. Η αιτία της ατέλειας βρίσκεται βέβαια στο ασυνήθιστο όνομα της μονής που λήγει σε *-άθου*. Με παραξενεύει όμως ελαφρώς ο ερμαφρόδιτος ρηματικός τύπος νά 'λθου, λόγιος ως προς το *-λ-*, κρητικός ως προς την παράλειψη του τελικού *-ν*. Προτιμότερο είναι να γράψουμε νά 'ρθου· έτσι και η ρίμα με το *Αγκαράθου* γίνεται λιγότερο ατελής.

(5) Στίχοι 579,7-9, της «σφραγίδας»:

*Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής τα σύνθεσεν, ετούτος
ο Ρεθεμναίος ο φτωχός, εισέ μεγάλο πλούτος·
γιατί τα πλούτη χάνονται και με καιρό χαλούνται [...]*

Μην καταλαβαίνοντας το εισέ του μεσαίου στίχου εικάζω πως πρέπει να διορθωθεί σε *ισο* = αντί.

8. Δύο προτάσεις για τον Ζήνωνα²³

(1) Το ημιστίχιο Α' 196α στο χφ είναι υπέρμετρο:

Μάρτυρας ας είναι ο ουρανός /

Οι τελευταίοι εκδότες Αλεξίου και Αποσκίτη γράφουν, όπως παλαιότερα ο Μπουμπουλίδης,²⁴ *μάρτυρας είναι [...]* θεωρώντας διττογραφία το -ας ας του Χ. Από το άλλο μέρος στα συμφραζόμενα ταιριάζει πολύ καλά το προτροπτικό μόριο. Είναι λοιπόν προτιμότερο να δεχτούμε τον τύπο της εκκλησιαστικής γλώσσας *μάρτυς* διαγράφοντας το -ρα-:

Μάρτυς ας είναι ο ουρανός /

Λόγια ουσιαστικά, της αρχαίας τρίτης κλίσης, απαντούν και άλλα στον Ζήωνα, π.χ. συχνά το Ζήνων, Α' 297 κ.α. το Καίσαρ, Γ' 379 το αυτοκράτωρ, και για υψηλό ύφος πρόκειται βέβαια επίσης στο στ. Α' 196.

(2) Γ' 36, κατά την τελευταία έκδοση:

κι οι φόνοι (αυτοί) τες φάλαγγες σήμερα αναμιγίσα

Στο χφ βρίσκεται το ανορθόγραφο και υ φονή (σ. 237, Αλεξίου-Αποσκίτη). Αφήνοντας για μια στιγμή κατά μέρος την ανορθογραφία είμαι της γνώμης ότι ο τόνος του Χ είναι πάνω στη σωστή συλλαβή, πως η συλλαβικότητα του και έχει επίσης καλά και ότι επομένως η συμπλήρωση (αυτοί) των εκδοτών δεν ενδείκνυται: Στα κρητικά η γραφή του χφ προφέρεται [i foɲi]: αυτός ο τύπος πρέπει να αντιστοιχεί στους πληθυντικούς του γονιός των κρητικών ιδιωμάτων και της κοινής νεοελληνικής καθώς και των βασιλιός και γραφιός από τα κείμενα της μεγαλονήσου (η αιτ. γραφιούς στον Απόκοπο 479, έκδ. Αλεξίου²⁵). Εδώ άλλωστε τα συμφραζόμενα απαιτούν πρόσωπα ως αντικείμενο, φονιάδες. Ερμηνεύοντας λοιπόν το φονή του χφ ως *φονιοί, πληθυντικό του ιδιωματικού *φονιός = φονιάς προτείνω:

και οι φονιοί τες φάλαγγες σήμερα αναμιγίσα

δηλ. «σήμερα αναμίχτηκαν οι φονιάδες στις φάλαγγες». (Φωνητικά και εν μέρει ορθογραφικά παράλληλη περίπτωση αποτελεί το Βαβυλώνιοι του

23. Στ. Αλεξίου - Μ. Αποσκίτη, *Ζήνων, κρητοεπτανησιακή τραγωδία (17ου αιώνα)*, Αθήνα 1991.

24. Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Η Συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου, κρητικών στιχούργημα του ΙΣΤ' αι.*, Αθήνα 1955.

25. Στ. Αλεξίου, *Μπεργαδής, Απόκοπος - Η Βοσκοπούλα*, Αθήνα, Ερμής, 1971.

Ροδολίνου Ε' 53, σε κρητική προφορά [navilóñi], το οποίο πρέπει δηλ. να γραφτεί *Βαβυλώνιοι*.) Εναλλακτικά θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί και το λόγιο *φονείς*, αλλά η παλαιογραφική και φωνητική διαφορά με το *φονή* του χφ θα ήταν μεγαλύτερη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΣΧΟΛΗΘΗΚΑ κατά τα τελευταία χρόνια επανειλημμένα με κειμενικά προβλήματα της κρητικής λογοτεχνίας, γιατί σε κάθε ανάγνωση προέκυψαν καινούριες απορίες. Έτσι τελικά δημοσίευσα τις προτάσεις μου σε τέσσερα διαφορετικά χωρία. Έχοντας επίγνωση του ότι μ' αυτό τον τρόπο δυστυχώς διασκορπίστηκαν οι σχετικές εικασίες, ας μου επιτραπεί να δώσω εδώ κατά τα διάφορα έργα της κρητικής λογοτεχνίας ένα μικρό κατάλογο μόνο των χωρίων και των προτάσεών μου με την ένδειξη του δημοσιεύματος, χωρίς όμως κάθε επιχειρηματολογία. (CS = *Cretan Studies* 6 (Αμστερνταμ 1998) + αρ. σελίδας, NMA 5 = *Neograeca Medii Aevi* V, Οξφόρδη 2000, HO = *Homenaje Olga Omatos*, Victoria/Gasteiz, πιθανόν 2005· το «βλ. παραπάνω» σημαίνει την ανά χειράς σειρά. Οι υπογραμμίσεις δείχνουν όσες προτεινόμενες αλλαγές δεν καλύπτονται από τα σημάδια {} = συμπλήρωμα και {} = διαγραφή. Για τις συντομογραφίες εργότιτλων ή ποιητών πρβ. πιο κάτω τη Βιβλιογραφία).

Τσαμπλ.	67/8	Κι αφόντις τους εχώνευσεν η κεφαλή του δράκο εγύρισε το βλέμμα του σ' εμένα τον τζαμπλάκο [ή: Τσ-] (CS 96)	
»	78		βλ. παραπάνω
Πικ.	17/8	Κ' εγώ 'σο 'μπόρουν έφευγα, εκ το θεριόν εκίνου [= κινούσα] διά να φύγω να κρυφθώ εκ το κακόν εκείνου [= του θεριού]	(NMA 5)
»	44	κ' έπασχεν, ως μου 'φαίνετο, να πάρει την φυγή μου.	(HO)
»	116/7		βλ. παραπάνω
»	124-6		βλ. παραπάνω
»	148		βλ. παραπάνω
»	150/1	Τον ουρανόν δεν βλέπουσιν με τ' άστρη να φωτίσει ουδέ τον ήλιο{ν} όταν υπά', λέγω, να βασιλίσει:	(NMA 5)
»	154/5		βλ. παραπάνω
»	164/5		βλ. παραπάνω
»	190/1	Λέγω του: «Χάρο, τι έν' αυτό οπού βροντοκτυπάει; και τι έν' τ' ακούγω κ' έρχεται και πόθεν κάτω υπάει;»	(HO)
»	194		βλ. παραπάνω
»	196/7	και τα θεριά τριγύρου 'χου [< έχουν] φόβο και μια τρομάρα κι (οι) δράκοντες {κ'} εβγαίνουσιν στο χείλος με κοιμάρα	(NMA 5)
»	218/9	λοιπόν να φύγει ποιος μπορεί 'κ τον ποταμόν οπού 'το; [< ήτον]	

- Διαταύτος φρόνει να σκοπεί(ς) ω(ς) άνθρωπος ετούτο(ς): (») ·
- » 229 κι οπού αγοράζει και πουλεί τες πραγματειές το(υ α)δώρω(ς), (»)
- » 230/1 διατί κι ο κόσμος φόρος έν' κι υμείς πραγματευτήδες·
κι όπου αγορά(ση), αγοράζε(τε) του κόσμου τες παρτίδες· (HO)
- » 261/2 Κ' επά κοντά 'χω τες φλακές πόν'των νεκρών τα πλήθη,
οπού σκεπάζει η πόρτα τως μεμαυρισμένη λήθη. (NMA 5)
- » 273 Και από την χέραν μ' έπιασεν κ' είπα του: «Ομπρός εσ' ύπα». (»)
- » 301 Και παίρνε εκ τους άτυχους και γέροντες με_ τ' άφια [< άμφια] (»)
- » 338/9 βλ. παραπάνω
- » 381 βλ. παραπάνω
- » 392-4 βλ. παραπάνω
- » 400 κ' έκαμε και διαχώριση 'μερών λαμπρών κι αφώτων [μ.λ. Odorico]
(NMA5)
- » 401 βλ. παραπάνω
- » 416 βλ. παραπάνω
- » 447,467,487 βλ. παραπάνω
- » 496 Άάλησε τώρα προς εμέν και απόκριση μου ποίσει! [Bancroft-M.]
(NMA 5)
- » 516/7 Στο στήθος σου να πορπατείς,να τρίβεις την κοιλιά(ν) σου,
και από την πτέρναν και άνωθεν τον άνθρωπον φαντάσου. (HO)
- » 518-20 βλ. παραπάνω
- » 534 λοιπόν ετότε εντύθησαν σάβανον του μνημάτου (NMA 5)
- Θρήν. 1/2 βλ. παραπάνω
- » 23 βλ. παραπάνω
- » 61/2 βλ. παραπάνω
- » 129 βλ. παραπάνω
- » 151 βλ. παραπάνω
- » 287 βλ. παραπάνω
- » 376 βλ. παραπάνω
- Απόκ. 455/6 και προς εμέν εστράφησαν πάλιν να με ρωτούσιν,
του κόσμου τα εντάλματα κατά λεπτόν ν' ακούσιν. (NMA 5)
- ΦΒεν. 6/7 Αφήτε, πόνοι του κορμίου, τα χείλη να λαλούσιν,
την Βενετίαν την φουμιστήν, ως είδα, να παινούσιν. (HO)
- Βιβλιογραφ. σημείωμα στο τέλος των ποιημάτων του Ανδρέα Σκλέντζα:
Μανούσος έν' οπδ'γραψε και κερα-Λένη οπού έχει·
της βασιλείας σου, Χριστέ, κάμε την να μετέχει. (CS 95)
- ΠΝΔ 4634/5 Θωρώντας την εγδυμασά οι σκύλοι και φοφάγρα,
την είχα οι θεόργιστοι, το βρόμο, τη λουβάγρα (NMA 5)
- » 4640/1 Είκοσι μέρες ήκαμε δίχως φωμι(ού) και βρώση(ς)·
Κύριε μου, τίν' αντίμεψη στσι Οβραίους να φανερώσει(ς);
(NMA 5)
- ΣΚρ. 269/70 νά 'μπουν εις την παράδεισον, ωσάν ήτον τα πρώτα

- που ζούσασιν ανώδυνα διχώς προσώπου ιδρώτα. (HO)
- Καβ. 15/6 βλ. παραπάνω
- Θυσία 41/2 *Κείνη η ευκή οπού μου ἴδωκες εμένα και τση Σάρας
μηδέν την κάμεις να γενεί ανάγκη τση κατάρα(ς).* (HO)
- Ιντερμ. Ερωφ. (Αλεξίου/Αποσκήτη 1992)
- Α' 151/2 *Δούλος σας, κορασίδες μου, σκλάβος τω δουλευτώ σας
πάντα θέλώ ἴσται ώστε να ζω, κι εις τούτη ευχαριστώ σας ...* (HO)
- Κατσ. Α' 292 *τα χέρια τση και λάμπασι σα νά ηταν μαρμαρέν(ι)α* (NMA 5)
- » Γ' 545/6 *Σ' ένα περβόλι ευρίσκομου, ἴς μια τάβλα μαρμαρένη,
με φαγητά πολλώ λογίων πιτήδεια ορδινιασμένη.* (NMA 5)
- » Δ' 433 *ως και του Μούστρουχόδωκα λόγο να τη γυρέψει* (CS 95)
- Ιντερμ. Γύπ.
- δ 45 *Νερίνα τήνε λέγουσιν, παιδί του Περσιάνο,
του περασμένου βασιλιού που ονόμαζα Ουρμπάνο.* (CS 96)
- Στάθ. Πρόλ. 27 των αμματιώ, γη στα γλυκά χείλη τα κοραλέν(ι)α, (HO)
- » Γ' 337 *κι εγώ, σαν είχα τη φιλιά του Τούρκο(υ), εζήτηξά τσι* (CS 98)
- » Γ' 373/4 *Μα ανέγλυτος προξενητής για λόγου του γυρεύει
παντρέψου εσύ, και των αλλώ μη θέλεις {ν'} αρμηνεύει(ς).* (HO)
- Ερωτ.: Πρόταση τελειοποίησης 6-7 ομοιοκαταληξιών, παραδομένων ως -ένια :
-ένα ή -ένο(ς) : -ένο(ς), με σβήσιμο του ημίφωνου: Α' 521/2, 1343/4, Β' 207/8,
423/4, Δ' 1643/4, Ε' 405/6 (παραλλαγή μόνο βενετικής έκδ. Α), 1105/6 (HO)
- Ροδ. Πρόλ. 40 βλ. παραπάνω
- » Α' 231 *που τά ἴβγανεν αντικοφτά, λίγα και ζαχαρέν(ι)α,* (NMA 5)
- » Α' 422/3 βλ. παραπάνω
- » Β' 17 *Πρώτα στην πρώτηνε ζωή των κοπελιώ, όνταν είναι* (CS 102)
- » Β' 77 βλ. παραπάνω
- » Γ' 57 *Άλλοι ένα κάστρο ας στέσουσι με ξύλα, ψοματέν(ι)ο,* (NMA 5)
- » Γ' 192 *την πίστη του ετουνού ποτέ δεν είχα(ν) κατακρίνει* (CS 94)
- » Γ' 473 βλ. παραπάνω
- » Ε' 45 βλ. παραπάνω
- » Ε' 53 *Ἴντα θαρρείς εργάζουσι Πάρθοι και Βαβυλών(ι)οι,* (NMA 5)
- » Ε' 367 *Ἔφου, στρατάρχο αξιότατε, το Νείλο ας εμπορέσα* (CS 93)
- » Ε' 580 βλ. παραπάνω
- Κρητικός Πόλεμος Μπουνιαλή
- » 172,11/2 βλ. παραπάνω
- » 212,11 *έστησε καστελόπουλο στο σκέρος να ορδινιάσει* (NMA 5)
- » 229,17-20 βλ. παραπάνω
- » 253,15/6 βλ. παραπάνω
- » 285,19/20 *{Κ}αι μπόμπες να τους {σ}πέρνουσι απ' τα μοράγια πάνω
ογιά κακό και θάνατο του κάθε μουσουλμάνο.* (CS 97/8)
- » 494,8 *να γ-ημπορού να μπούσινε μέσα να τους νικήσει* (CS 94)

- » 527,7/8 Ως πότε, Τούρκο, να κολλάς, ως πότε, Τούρκο(ς), νά 'χεις
 τς ανθρώπους για να μου χαλάς, τους έ(ν)τιμου(ς) της
 μάχης²⁶; (CS 92)
- » 546,8 μόνο το γληγορότερο τες βάρκες θεν ευρείνε[< ευρείν] (NMA 5)
- » 577,20 τη μπόρεση του Ισμαήλ_ του γένους, τη δική μου (»)
- » 579,8 βλ. παραπάνω
- Ζήνων Α' 196 βλ. παραπάνω
- » Γ' 36 βλ. παραπάνω

[Επιπλέον ασχολήθηκα με δύο χωρία μη κρητικά, το πρώτο από τη Νάξο, το δεύτερο από τη Ρόδο:

Τραγ. Γ' 390 δια την αγάπην του Ιησού του Χριστού, την δική ντου. (NMA 5)

Θαν. Λιμ. 91 όρη, βουνά και θάλασσα, γη της Ρόδου, τα άρη (HO)]

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αλεξίου 1971 Σ. Αλεξίου, *Μπεργαδής, Απόκοπος – Η Βοσκοπούλα*, Αθήνα.
- Αλεξίου 1999 Σ. Αλεξίου, *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Αθήνα.
- Αλεξίου - Αποσκήτη 1988 Σ. Αλεξίου και Μ. Αποσκήτη, *Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, Αθήνα.
- Αλεξίου - Αποσκήτη 1991 Σ. Αλεξίου - Μ. Αποσκήτη, *Ζήνων, κρητοεπτανησιακή τραγωδία (17ου αιώνα)*, Αθήνα.
- Αλεξίου - Αποσκήτη 1992 Σ. Αλεξίου - Μ. Αποσκήτη, *Η ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (Τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης)*, Αθήνα.
- Αλεξίου - Αποσκήτη 1995 Σ. Αλεξίου - Μ. Αποσκήτη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθεμναίου ο «Κρητικός Πόλεμος»*, Αθήνα.
- Απόκ(οπος)
 Αποσκήτη 1987 βλ. Μπεργ(αδής) ή Αλεξίου 1971.
 Μ. Αποσκήτη, *Ροδολίνος, τραγωδία Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου (17ου αιώνα)*, Αθήνα.
- Bakker - van Gemert 1996 W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *Η Θυσία του Αβραάμ, κριτική έκδοση*, Ηράκλειο.
- Bakker - van Gemert 2002 W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *Θρήνος εις τα Πάθη ... του ... Χριστού, Μαρίνου του Φαλιέρου, κριτική έκδοση*, Ηράκλειο.
- Bancroft-M(arcus) R. Bancroft-Marcus, «Learned editorial inter-

26. «Αί δεύτεραί πως φροντίδες σοφώτεραι»: Τώρα είμαι της γνώμης καλύτερα να γράφαμε /τους έ(ν)τιμου(ς) τση μάχης, γιατί ένα αρχικό τση θα εξηγούσε εύκολα την εξαφάνιση στο παλαιότυπο του τελικού -ς από το έντιμους: Το σύμπλεγμα [s-ts] στα κρητικά ιδιώματα απλοποιείται σε [ts].

- ventions in 16th-cent. Cretan texts», *Origini della letteratura neogreca*, Βενετία 1993, I 368-87.
βλ. Αλεξίου 1999.
- Ερωτ(όκριτος)
Henrich 1998
G. S. Henrich, «Στοιχεία σημερινών κρητικών ιδιωμάτων τεκμηριωμένα ήδη στην Κρητική Λογοτεχνία», *Cretan Studies* 6, 89-108.
- Ιντερμ(έδια) Ερωφ(ίλης)
στο Α. Σολομός, *Γεωργίου Χορτάτζη Ερωφίλη*, Αθήνα ²1966.
- Ιντερμ(έδια) Γύπ(αρη/Πανώριας)
Μ. Ι. Μανούσακας, «Ανέκδοτα ιντερμέδια του Κρητικού Θεάτρου», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947) 528-580.
- Καβ(αλίστας)
Κατσ(ούρμπος)
Κρ Π.
βλ. Bancroft-M(arcus) 1995.
βλ. Πολίτης.
Μπουνιαλή Κρητ. Πόλεμος (Αλεξίου - Αποσκήτη 1995).
- Κριαράς 1940
Ε. Κριαράς, «Η Ρίμα Θρηνητική του Ιω. Πικατόρου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 2, 20-69.
- Martini
L. Martini, *Στάθης, κρητική κωμωδία, κριτική έκδ. με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 3]*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Μπεργ.
Μπουμπουλίδης 1955
Μπεργαδή Απόκοπος (βλ. Αλεξίου 1971).
Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Η Συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου, κρητικόν στιχούργημα του ΙΣΤ' αι.*, Αθήνα.
- Μπουμπουλίδης 1967
Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, «Η διήγησις της φουμιστής Βενετίας», *Αθηνά* 69, 181-90.
- Παναγιωτάκης
Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «*Η Παλαιά και Νέα Διαθήκη, ποίημα προγενέστερο του 17ου αιώνα*», *Origini della letteratura neogreca* (1993) II 242-77.
- Παναγιωτάκης/Πούχνερ 1999
Ν. Μ. Παναγιωτάκης - Β. Πούχνερ, *Η Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου*, κριτική έκδ. με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο, Ηράκλειο 1999.
- Φ(ουμιστή) Βεν(ετία)
Philippides/Holton 2000
βλ. Μπουμπουλίδης 1967.
D. M. L. Philippides / D. Holton, με την τεχνική συνεργασία του J. L. Dawson, *Του κύκλου τα γυρίσματα - ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση*, τ. Α', Αθήνα 2000.
- Πικ.
Π(αλαιά και) Ν(έα) Δ(ιαθήκη)
Πολίτης
Ιωάννης Πικατόρος.
βλ. Παναγιωτάκης.
Λ. Πολίτης, *Κατζούρμπος - κωμωδία, κριτική έκδ.*, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ηράκλειον Κρήτης 1964.
- Ροδ.
Βασιλεύς ο Ροδολίνος (βλ. Αποσκήτη 1987).

- Σ(υμφορά της) Κρ(ήτης)
Στάθ(ης)
Θαν(ατικών) Λιμ(ενίτη)
- βλ. Μπουμπουλίδης 1955.
βλ. Martini.
Γ. Ζώρας, *Βυζαντινή Ποίηση* [Βασική Βιβλιοθήκη, 1], Αθήνα 1956, 223-35: «Εμμ. Γεωργιά [δηλ. Μ. Λιμενίτη], *Το Θανατικόν της Ρόδου*».
βλ. Bakker - van Gemert 1996.
- Θυσία
Τραγέδια)
Τσαμπλ(άκος)
- βλ. Παναγιωτάκης - Πούχνερ 1999.
Σ. Λαμπάκης, «Το ποίημα του Τζαμπλάκου», *Origini della letteratura neogreca* (1993) II 485-500.

Αμβούργο

GÜNTHER STEFFEN HENRICH

